

Марина НОВІКОВА, Вадим СКУРАТІВСЬКИЙ

ЮДЕО-ХРИСТІЯНСЬКЕ КОРІННЯ ЄВРОПИ

Для того, щоб діалог був гострий (а прісний він не потрібний нікому), сформулюймо деякі претензії до Європи взагалі, а, значить, і до її юдейсько-християнського коріння зокрема, за схемою: кажуть... але на це відповідають...

Таким чином, кажуть: Європа та давнє Середземномор'я, що стоїть за нею, дещо дали людству — й чимало. Перше: єдинобожжя. На це відповідають: саме до Європи (точніше, до Європи Нового часу) не існувало жодної цивілізації, жодної культури на цілій земній кулі, яка була б атеїстичною. Якою мірою новоевропейська культура атеїстична *de facto*, це суперечливо; що вона значною мірою атеїстична, так би мовити, *de principio*, — це безсумнівно. З іншого боку, жодна інша цивілізація (навіть Давній Рим) не впускала до свого вжитку таку кількість богів, сильно схожих на демонів, яку впустила Європа — чи, ширше, «атлантичний» світ. Рівні конфесійні права, за які ми так успішно боремося, реально призвели не так до політеїзму, як до полідемонізму. Цих демонів — де поки що підпільних, де вже прикритих юридичними щитами — ми маємо приймати як нормальну умову існування сучасної «плюралістичної» людини.

Друге: кажуть, що Європа та Середземномор'я дали людству боголюдськість — саму ідею людини як істоти, співмірної Богові. До такого масштабу раніше історія не підіймалася... На це відповідають: та сама Європа набагато більшою мірою дала людству ідею (і якби лише ідею! — а то й практику) людинобожжя. Вперше її найвиразніше розпізнав Достоевський, але згодом палко зустрів Ніцше, — й «дальше, дальше, дальше»...

Стверджують, по-третє: Європа дала людству поняття (й практику) реалізації особистості... На це решта світу могла б відповісти: зате Європа ж дала поняття й, найстрашніше, практику безоглядного індивідуалізму, з одного боку, абсолютної знеособленості людини, — з іншого. Якись асирії чи вавилони мріяти не могли про подібну знеособленість. Зараз бізнесмени та поліціяніни розмірковують про необхідність електронного індексування усього людства. Ось чим стає людина: віртуальною реальністю, й навіть у цій якості — номером.

Скажуть, по-четверте: Європа дала світові права, саме поняття громадянського права. Як жартували Ільф та Петров про чиновника: покажіть йому якийсь папірець, інакше він не повірить, що ви існуєте. Юридичний папірець і став доказом того, що людина взагалі існує. Разом із тим Європа дала світові тоталітаризм. Навіть найбільш граничні, жорсткі форми тоталітаризму на Сході (на кшталт режимів Мао Цзедуна чи Пол Пота) — це плід європейського імпорту, хоча й накладеного на певні місцеві традиції.

П'яте. Скажуть: Європа дала людству свободу, — знов-таки, саме поняття особистої свободи, ну, й відповідну практику... Європейська практика свободи — бік найвразливіший; але навіть у теорії можна відповісти: жодна цивілізація не дала свободі-анархії й «свободі апаратної» тоталітарності такого високого обґрунтування, аж до філософського.

Скажуть, по-шосте: Європа дала людству історію як поступ. Не коливання фаз, не циклічне ходіння по колу, а цілеспрямований, цілепокладальний, усвідомлений шлях уперед (що й означає латиною «прогрес»)... Можна відповісти: саме Європа дала людству відчуття історії як глухого кута. Такого до- й позаєвропейські культури (за усіх їхніх історичних драм та трагедій) просто не знали. А якщо уявляти історію як рух по спіралі (улюблений образ марксизму), то саме Європа й продемонструвала людству таку спіраль, — спрямовану донизу.

Скажуть, по-сьоме: Європа подарувала людству поняття громадянства — не просто тісної родинної, родової чи етнічної спільноти. Можна відповісти: Європа перш за все подарувала людству соціальне та буттєве відчуження. Ніде й ніколи (до новоєвропейського досвіду) людина не могла відчувати себе нічиєю. Вона належала своєму Богові чи богам, своїй родині, своєму роду, своєму етнічному союзу чи громаді, своїй землі. Її можна було вирвати з цих зв'язків насильно (аж до фізичного знищення), але від'єднати від них було неможливо. Бо ці зв'язки було закладено і в її внутрішньому самовідчутті, і в тому, як до людини ставилися ззовні.

Скажуть, нарешті: Європа дала людству універсалізм. Кафолічність. Велику ідею вселенськості, де на одному кінці — окрема особа, на іншому — цілий світ... Можна відповісти: до новоєвропейського періоду ніде й ніколи не було так чітко проголошено й так послідовно проведено на практиці постійне розмежування на нації, соціальні системи, ідеології. Колоніалізм суто зовнішній — завоювання та використання чужої території — відомий задовго та окрім Нової Європи. Але колоніалізм як відмова «не нашим» у праві вважа-

тися внутрішньо повноцінними, — відмова, стверджувана усіма засобами: не лише військовими, а й церковними, ідеологічними, економічними, політичними, освітніми, — це сумнівна прерогатива нового й новішого «атлантичного» світу.

Ось хоча б вісім основних пунктів заперечень. Але ж за кожним стоїть європейський менталітет, який постав на юдейсько-християнських підвалинах. Так що ж накажете? Вважати, що юдео-християнство відкрило спочатку Європі, згодом світові, такі перспективи, — й головне, не по горизонталі, а по вертикалі — про які раніше люди й помислити не могли? Чи вважати, що перспективи було відкрито, але не побачено? Що голос згори пролунав, але не був почутий? І що, таким чином, Європа є пародія і на юдаїзм, і на християнство?

Маючи на увазі ці недоречності, давайте й розпочнемо (як казали в давнину, поблагословившись) наш діалог.

Марина Новікова: Азбучна істина: в основі будь-якої національної культури Європи лежать, по-перше, фольклор, а по-друге — перші переклади Біблії на *volgare*, «народну» мову. Але ця уявна самоочевидність наштовхує на низку запитань. Так, народи поганської Європи отримали переклади Біблії (хоча спочатку різної міри повноти й не всюди синхронно). Однак чи дійсно вони тим самим отримали а) іудейську та б) християнську традиції? Бо ж отримання залежить не лише від того, що дають, але й від того, що беруть.

Ви неодноразово згадували у своїх статтях давньогерманську поему «Геліанд», де Христос зображений конунгом, апостоли — його дружиною. Е.Бенвеніст спеціально досліджував, що означали «дружина», «друг» для германо-слов'янської архаїки: посвячених однодумців, коло «своїх». Дружина «своя» для конунга — апостоли «свої» для Христа: нову «благую вістку» було перекладено звичною світоглядною мовою.

Народжується й глобальніша підозра: що поганська Європа взагалі вчитала з Біблії радше Старий, ніж Новий Завіт. Це й легко пояснити. Старий Завіт апелював до речей, зовні досить для поган зрозумілих. До «свого» народу — інша справа, чи однаково розуміли його Старий Завіт та поганська ранньо-середньовічна Європа, про це я пишу у статті. Далі, цей народ — Божий та обраний, що тодішній Європі сприйняти також не становило особливої праці. Старий Завіт апелював до «своєї» землі, дарованої особисто Богом. Значить, права на неї абсолютні. Але й для поганина своя земля — дещо власне й невідчужуване, бо освячене місцевими тотемами. А щодо землі обітованої, досяжної лише після тяжких випробувань, — ну, що ж. І

ця ідея начебто накладалася на поганські «блаженні землі», яких так просто також не досягнеш (острів безсмертних Аваллон у легендах про короля Артура, країна Сід у кельтській міфології, казкові землі слов'ян, з молочними ріками та кисільними берегами).

Нарешті, особлива, священна мова Біблії теж могла сприйматися нормально. І в язичників священний текст існує на мові, бажано — не дуже зрозумілій (чи зовсім незрозумілій) невтаємниченим, навіть із числа «своїх». Інакше кажучи, Біблію було перекладено з метою поширити, перш за все, християнство, але її було прочитано переважно як юдейський Завіт, не випадково найважче освоювалися у хрещеній Європі новозавітні етика та онтологія. А, крім того, й сам Старий Завіт вбачався не у перспективі світових релігій, а в ретроспективі поганства: як войовничість, непримиренність до всього «чужого», закритість усього «свого», провіденціалізм (обернений навспак, до поганського фаталізму-детермінізму)... Так що Біблія, звичайно ж, — підвалина Європи, — але чи не відбувся відпочатковий зсув цієї підвалини?

Вадим Скуратівський: Чим далі, тим для мене наочніше, що християнська Європа, що починається у V столітті ери, яку ми так зухвало звемо «нашою», й закінчується у громовиці та бурі криз XVI століття, — це тисячоліття, на жаль, багато в чому нами сфальсифіковане. Ми чогось важливого не знаємо про той час; ми у полоні універсалістських схем, а схеми ці руйнують конкретне обличчя тодішнього світу. Портрет християнської Європи (як казав Новаліс: «Європа, або християнство») V—XV століть — значною мірою результат наступної ретроспекції. Але у цій ретроспекції я не бачу того, що в ту епоху, без сумніву, було присутнім: місцевих міфологій у тому їхньому стані, який умовно звуть фольклором. Навіщо далеко ходити? Є пряме свідoctво абсолютного незбігу християнської Європи й «місцевої» Європи: «Слово о полку Ігоревім». Значить, було дещо місцеве, підкреслено нехристиянське, «арійське», засноване на язичницькій міфології та її фольклорних трансформах. Проте медієвістика або не спромоглася, або не встигла розповісти нам про це. І тому, хоча від епохи романтизму, коли пробудилося зацікавлення згаданим тисячоліттям, нам безперервно кажуть про християнську Європу, ми так і не знаємо — що ж це таке?

Звичайно, є висока християнська риторика того часу, з відповідними текстами; є конфесійно-кафолічний інститут папства та соціально-кафолічний інститут імператорства. Але є й дещо, нам невідоме. А.Гуревич з кінця 1970-х років послідовно входив до цієї проблеми

місцевого життя Середньовіччя. Але й він не з'ясував, як усе це сполучалося з універсальною моделлю, з християнством.

Скажімо, разюча легкість, з якою на межі I—II тис. біжучої ери виникають гігантські імперії. Як це їм вдавалося? За повної відсутності (на сучасний погляд) адекватної комунікаційної техніки виникає єдиний світ від Ельби до Тахо, від католицького Кракова до таємничого Гренландського єпископства. Як усе це об'єднував Карл Великий? Германські імператори? Нарешті, як це виникло навіть у Східній Європі — у Київській Русі?

Марина Новікова: Дозвольте репліку в бік від іудео-християнської теми, але у відповідь на Ваші розмірковування. Усі ці суперутворення, з точки зору їхньої «комунікаційної техніки», вже непогано досліджені і церковними, і політичними істориками. Проте вони ж усі були дуже нестійкі, нетривалі. Це доводить, що вони були абияк згуртовані лише поверхово.

Вадим Скуратівський: Я не цілком з Вами згоден. Символічний початок києво-руського (тоді ще новгородсько-руського) світу — 862-й рік, а валиться він у середині XI століття. Це не так вже й мало: близько двохсот років.

Марина Новікова: Згадайте терміни близькосхідних імперій чи Рима.

Вадим Скуратівський: Згадайте імперію Карла Великого.

Марина Новікова: Імперія Карла Великого дуже швидко наказала довго жити.

Вадим Скуратівський: Припустимо. Але на теренах Каролінгів виникають інші величезні об'єднання, й вони також існують до XI століття. Це чимало навіть порівняно з імперіями XIX—XX століть, за всього їхнього комунікаційного забезпечення.

Марина Новікова: Ну, у XIX—XX століттях й контрсили були могутні. Не забудьте: одна імперія прикликала на себе іншу, суперницьку імперію, як безодня безодню.

В мене інше запитання. Ставлення до Риму юдейського світу, Палестини й світу германо-слов'янського поганства в чомусь парадоксально збігалося. Я навмисно кажу про германо-слов'янський світ: хоча традиційно вважається, що Рим поховали германці, але які це були «чисті» германці? Там взяли участь і дакійські, й фракійські племена, а за ними виразно бовванів і слов'янський масив. Він, вочевидь, був присутнім і зблизька, у римських прикордонних військах, що змінили кінець-кінцем долю Риму, і здалека — як впливова сила, що тисне.

Думка про те, що Рим був зсередини роз'їдений Єрусалимом, — не нова. Водночас, за загальним визнанням, він був роз'їдений балканно-германо-слов'янським варварством. Таким чином, варварство подало руку юдейству та християнству. Лише їхня спілка змахнула Рим з авансцени історії. Чи могло це відбутися, якби ці сили протистояли Риму нарізно? Бо ж «варварство» зіткнулося з Римом і в суто поганському варіанті — і вже тоді являло серйозну загрозу. Загроза зі Сходу теж йшла дуже давно. Усе це йшло-йшло, загрожувало-загрожувало, але Рим стояв. Коли вони об'єдналися, Рим впав. Що Ви на це скажете?

Вадим Скуратівський: В мене таке враження, що ми зміщуємо столітні акценти. Імперія надзвичайно подобалася варварам. Коли завалилася Римська імперія, варвари намагалися її подовжити, зберегти й навіть примножити. А, подовжуючи Рим, вони подовжують і те, що було, напевно, в їхніх очах необхідним атрибутом Риму, його акциденцією — християнство. Ну, які вони були християни — усі ці Теодоріхи та їхні доньки, які влаштовували одна одній речі цілковито жахливі?

Дійсно, виникла спілка між християнами та варварами. Але навіть спілка між Римом та християнством була вищою мірою сумнівною, проблематичною. Це був не більше ніж політико-ідеологічний відрух старезної імперії, яка могла вхопитися за будь-що. У даному випадку вона вхопилася за те, за що їй краще було б не хапатися; а втім, завдяки цьому вона проіснувала ще декілька сторіч.

Рим, на мою думку, мав завалитися на порозі біжучої ери. Але 212 року Каракалла проголосив усіх вільнонароджених Римської імперії її громадянами, а вслід за тим її імператори, бандит на бандиті, несподівано стали християнами. А здалека римська велич засліплювала варварів, і коли вони увійшли до Риму, серед іншого, їхнім трофеєм стало християнство.

Усе це було суто зовнішнім. Про дійсно християнську Європу можна казати, починаючи з перших століть біжучого тисячоліття. До цього у політичній стилістиці варварської еліти (про маси й казати не доводиться) я нічого християнського не вбачаю.

Марина Новікова: А ось тепер подумаємо про такий варіант. Не киватимемо головою на те, що юдаїзм — етнічна релігія. Рим був всеїдний, він міг і не таке перетравити. Що тоді перешкодило варваризованому Риму (чи романізованим варварам) стати не юдео-християнською, а просто юдейською Європою? Був же прецедент в особі Хозарії.

Вадим Скуратівський: Я припускаю, що на якихось ділянках тодішнього світу могла виникнути не лише Хозарія. Однак в юдаїзмі є більш ніж очевидна властивість: він має перш за все перебувати у найзавзятішій ізоляції, не спеціально етнічній, а світоглядній. А вслід за тим виникає християнство, яке необхідно кафолічне. Християнство охоплює світ; юдаїзм дистанціюється від світу. І, звичайно, перше виглядало для варварів кращим.

До чого це призвело, видно з хрестових походів. Європу до XII століття перетворили на справжнє пекло. Й усі хрестоносні сили перш за все втікали з Європи, жити в якій було нестерпно ні простій людині, ані лицарю «середньої руки».

Марина Новікова: Ви не вбачаєте тут переміщення центру в бік маргіналів і навпаки?

Вадим Скуратівський: Але ж це не фізичний процес, він же відбувався на конкретній ідеологічній основі. Просто жити на теренах майбутньої Франції, Англії чи Германії було нестерпно тяжко.

Марина Новікова: Повернімося все-таки до Палестини. Рим мав справу з багатьма провінціями. У них були місцеві традиції, місцеві релігії. Щось Рим поглинав (Ви пам'ятаєте його 365 храмів найрізноманітнішим за походженням богам); чомусь дозволяв існувати на околиці імперії, під гаслом: тільки б варвар присягнув на вірність державі, а на кухні в себе нехай вірить, у що бажає. Імперський Рим бо оцінював релігії переважно з соціально-громадянських позицій. Він, я думаю, й у християнстві менше за все розумів: чому ці люди не можуть прийти додому й помолитися своєму Христу? Хто їм заважає?.. Рим зовсім не вимагав духовних перетворень; він вимагав законослухняності та виконання громадянських обов'язків. Звідки така різка ворожість до Палестини? Палестина, звичайно, бунтувала, однак бунтували й інші регіони. Але ніде й ніколи Рим не ставав у таку різку опозицію до чужої релігії. Тим більше, що освіченому римлянинові релігія ця здавалася нісенітницею, маячнею, — немов би й не варто було витрачати на неї стільки зусиль?

Вадим Скуратівський: Причиною тому є та обставина, про яку ми вже казали: юдаїзм може розгортатися лише у режимі граничного аутсайдерства. Будьмо відверті: це саме втілення нетерпимості. В мене є істина, я перебуваю при цій істині, а позаяк навколишній світ не при цій істині, він для мене не існує. Такого лютого опору римляни не зустріли ніде, бо в нього був світоглядний ґрунт.

Марина Новікова: Але ж були й еллінізовані євреї Середземномор'я? Вони успішно мешкали в античних містах, розвивали свою

торгівлю, створювали свої богословські, філософські, навчальні праці. «Александрійський феномен»...

Вадим Скуратівський: Я думаю, це були окремі елементи юдаїзму, змушені пристосовуватися до оточення. Й то вони лишалися дистанційованими, що викликало незадоволення навколишнього світу й слугувало основою для того, що С.Я.Лур'є назвав «антисемітизмом давнини». Так цей же антисемітизм був неприйняттям цих фанатиків, що їх оточували, майже вже громадянським суспільством. Тобто Рим міг поглинути все, що завгодно; це Палестина не приймала Риму.

Марина Новікова: Ось тут Ви й промовили ключове слово: по-римськи — «фанатизм», по-юдейськи — «сакральність». На час зустрічі цих двох світів — ну, яка сакральність стояла за Римом? У кращому разі, сакральність держави, імператорської влади. Вже досить зношена як реальність, але ще триваюча як жорстко ритуалізована структура...

Вадим Скуратівський: Ну, могли існувати й якісь олімпійські забобони, до яких ставилися цілком респектабельно, "інтелігентно".

Марина Новікова: Забобони — так. Але не віра. Й доки *Urbs et Orbis* існував як річ у собі, все було гаразд. Але раптом на його шляху виникає світ, в якому все це всерйоз. Більше того, в якому вся емпірика, прагматика, історичність, соціологічність напряду, неметафорично має підпорядковуватися якимось нечуваним надцілям — й лише ними вимірюється.

Це схоже на «ефект Гамлета». Живе собі Ельсинор; у ньому мешкають цілком пристойні люди: ліберальний король, що проводить успішну зовнішню політику; квітуча королева, жінка у самому розквіті; дуже недурний міністр, що дає розумні розпорядження (навіть щодо стеження за власним сином); достойні молоді фахівці, які навчаються за кордоном, щоб згодом повернутися на батьківщину й застосовувати здобуті знання... Усе нормально; усе, як і має бути; усе добре й усім добре. Раптом з'являється Гамлет — й одразу з'ясується: король — вбивця та виродок; королева — стара розпутниця; міністр — цілковитий дурень; а молоді люди, інтелектуальна еліта Віттенберзького університету — стукачі та нікчеми...

Вадим Скуратівський: А тепер візьмемо цю ситуацію та перекинемо в Рим, причому побільшимо Гамлетове аутсайдерство в мільйони разів. Ось ми й отримаємо опозицію Рим—Палестина.

Марина Новікова: Виходить, Рим озброївся проти Палестини не за те, що це була інша релігія, інша, притому бунтівна, країна, — та-

ке він бачив багаторазово, — а за те, що міра буття була інша. І як тільки ця міра позначилася перед Римом, треба було робити щось одне. Або визнати, що ми живемо, немов повзучі тварини, без сенсу та без мети, що в нас нема вертикалі, а є лише горизонталь; або терміново змінювати весь наш римський лад. Як писала М.Цветаєва про Гетевського Лісового Царя: повірити хоч на хвилину, що він є, — значить зсунути усіх нас зі своїх місць.

Задамо собі третє запитання. Закінчилося перше, розпочалося друге тисячоліття того, що ми (дійсно, нахабно) називали «нашою ерою», а нащадки, ймовірно, назвуть «не вашою ерою». Й виникає повторна можливість вибору. З'являються перші паростки ренесансного гуманізму. Гуманізм цей може набути вигляду продовжувача християнської традиції, — зрозуміло, на новому історичному витку (що він і спробував, тільки підручники наші про те мовчали). Але він може обрати й іншу традицію — юдейську. Якщо подивитися на «осінь Середньовіччя» (за формулою Й.Гейзинги), то пізній юдейський містицизм, умовно — кабалістична традиція, — зіграв в історії Європи роль, досі вповні не досліджену та не оцінену.

Вадим Скуратівський: На жаль, Ви не маєте рації. Ви забуваєте про відпочаткову умову існування юдаїзму: відчуження від усіх. Воно абсолютне. Кінець-кінцем, юдаїзм створює для себе певне планетарне гетто. А християнство, навіть у своїй не-від-світності, немов би близької до юдаїзму, — це його рукавичка, вивернута навиворіт.

Симетричність християнства та юдаїзму було помічено й зафіксовано в Європі від початку XI століття й до початку Нового часу — що правда, у формах гранично брутальних, аж надто неприязних до самих євреїв. Треба мовити вголос: форми цієї неприязні цілковито параноїдальні. Надто вже європейське християнство не любило свого юдейського предка. Зрозуміло, є між ними внутрішня тяглість, але середньовічна людина помічала лише одне: що юдей — не християнин, і тому треба розбити йому голову об камені міста. Що й відбувалося.

Марина Новікова: А перифраз-то Ваш, щодо голови о камені, зі Старого Завіту. Ви повторюєте те, на що я звертала Вашу увагу в книзі Івана Дзюби «Між культурою і політикою». Автор зворушливо висловлюється про сіонізм (конкретно — про Жаботинського), а єнну кількість сторінок по тому, змальовуючи жахіття, пороблені під час Кавказької війни військом Російської імперії, нерозважливо цитує тодішні документи: як захоплення чергового аулу скінчилося молебном, й усе військо з піднесенням заспівало...

Вадим Скуратівський: «... Коль славен наш Господь в Сионе...»...

Марина Новікова: Ні, «с нами Бог, розумейте, язицы, и покоряйтесь, яко с нами Бог». Автор забуває додати: текст-то співів певним чином старозавітний.

Вадим Скуратівський: Не треба одразу перескочувати у XIX століття, треба звернутися до того, що відбулося наприкінці століття XVIII. А трапилася, на мій погляд, чи не найколосальніша помилка людства. Християнська Європа насилу, з величезними зусиллями від епохи Данте до епохи абсолютизму навчається простій думці: володарем світу є Хтось там, нагорі. Він — сила, яка абсолютно воліє цьому світу. На початку ж Нового часу до цієї сили поступово зростає ставлення скептичне, згодом навіть глузливе, а наприкінці XVIII століття її авторитет майже зникає. Виникає питання: чим же її замінити? Й ось на швидку руку, кінець XVIII століття...

Марина Новікова: ...Програвши під час Французької революції спробу замінити Господа Бога Вищим Розумом...

Вадим Скуратівський: ...Програвши цю суто антропологічну спробу, він, той кінець, робить елементарну річ. Починається пародійна юдаїзація Європи. Європа розпадається на декілька десятків народів, і кожному з них приписуються властивості, характерні для юдаїзму: я — носій справжньої істини, з нею я й відділився від іншого світу... Так виникає так зване «національне».

Марина Новікова: Чому ж (як жартома перекладають латинське прислів'я мої студенти) «що можна Йові, не можна корові»? Що дозволено Юпітерові, не дозволено бикові? Чому ми з повагою та пієтетом говоримо про традицію юдаїзму й не стверджуємо, що вона реакційна, позаяк вважає всіх інших неправими, а правими тільки своїх? І чому Ви з такою тривогою відзиваєтеся про повторення тієї ж світоглядної моделі в Європі кінця XVIII—початку XIX століть?

Вадим Скуратівський: Тому що для юдаїзму володарем світу є (як агностик я з великим зусиллям вимовляю цю лексему) Господь Бог. Для націоналізмів, що формувалися з кінця XVIII століття, володарем світу є «мій народ»: категорія досить дивна й для мене не дуже вірогідна. Одна справа — повновладний старозавітний Бог, і зовсім інша — суверенний французький народ.

Марина Новікова: Мій Бог в юдаїзмі — це Бог мого народу?

Вадим Скуратівський: Але це Бог не просто мого народу, а разом із ним усього буття. А мій народ знає цю істину. У надрах же націоналізму виникає стільки міфічних «богів», скільки й народів: англо-саксонський міф, германський міф тощо.

Марина Новікова: Юдаїзм дожив до XX століття. Не думаю, що ідея «мій Бог є Бог Всесвіту» в ньому змінилася; що займенник «мій» з юдаїзму випав. Чи слід тоді визнати, що юдаїзм — це один суцільний великий пережиток, що дійшов від епохи родоплемінної свідомості? А в сучасних умовах він або терпимий як релікт (якщо він налаштований мирно й не домагається інших релігійно-політико-соціальних структур), або потрібно заперти його до резервації?

Вадим Скуратівський: Пафос юдаїзму не в тому, що це «мій Бог», а в тому, що «ми» — деякий етнічний колектив, — через потрясіння дізналися: у всього світу є єдиний Володар. Тільки ми-то про це знаємо, а інші, на жаль, ні.

Марина Новікова: Виходить, у сучасного світу вибір невеликий: або юдаїзація, або недотичність до істини?

Вадим Скуратівський: Дійсно, юдаїзм — це унікальне сполучення архаїчної етнічної ізоляції та універсальної істини. Але кінець XVIII — початок XIX століть — це система тільки етнічних ізоляцій. Така була помилка, спершу європейська, згодом планетарна, бо Європа заразила нею цілий довколишній світ. Чечня, наприклад, зараз має вирішувати — то хто ж вони: ічкерійці, яким десять тисяч років, чи носії універсальної істини, яка в ісламі, звичайно ж, резонує зі Старим Завітом?.. А вибір ні той, ні цей не виходить.

Марина Новікова: Що ж лягло у підвалини Європи? Концепція: мій народ — єдиний народ, який почув голос Бога й зрозумів його? Чи концепція: Бог вище за будь-який народ, але й відкритий будь-якому народові?

Вадим Скуратівський: Починаючи з Данте й закінчуючи найвищими спалахами гуманізму (про які, Ви маєте рацію, мовчали радянські дослідники), Реформацією та театром Шекспіра й Расіна, Європа рухалася в бік християнства. Починаючи з 1789 року, вона рухається в бік квазі-юдаїзації, а вірніше, сумнівного етноцентризму. Й за межі цього етнічного розчленування ми ще не вийшли.

Марина Новікова: Історія не знає умовного способу. Але припустімо, є певна альтернативна історія, де події можуть розгортатися у декількох напрямках. Якби в Європі не було християнства, якби Рим зустрівся лише з юдейською Палестиною, — чого б не було в Європі?

Вадим Скуратівський: Рим у цій ситуації просто знищив би Палестину фізично й забув про її існування.

Марина Новікова: Стоп, стоп. Не загубімо дуже важливої думки. Виходить: щоб юдаїзм зберігся як світовий рух духу, потрібним було християнство?

Вадим Скуратівський: Звичайно. Це якась дивна діалектика абсолютного ізоляціонізму та абсолютної кафолічності. Можливо, вона і є найголовнішим у світовій історії. Як мовив В.В.Розанов (немов би завзятий російський націоналіст): євреї — пархате місце світової історії; без Росії світ би проіснував, навіть дуже проіснував би, а ось без них не проіснує... Виникає певний міст, — і ми маємо всерйоз замислитися над тим, що є цей міст.

Марина Новікова: А тепер уявімо собі зворотнє. (Чого б я, незважаючи на свої релігійні переконання, а точніше, — саме завдяки їм, — ніколи б не побажала.) Палестину розгромлено Римом такою мірою, що іудейська традиція або загинула, або перетворилася на якісь локальні, пригаслі осередки. Вона живе у катакомбному режимі й потроху відходить з обрію «великої історії». Християнство заціліло, юдаїзм ні, — що змінилося б у Європі?

Вадим Скуратівський: Скоріше за все, тоді б християнством остаточно оволоділи би підземні поганські, «арійські» течії, й воно б стало не християнством, а якоюсь грою в нього. У фільмі Куросави «Кагемуш» (XVI століття, феодално-сепаратистське сум'яття) один з князів, на якого навіть жахливо дивитися, проїздить повз власний замок, — і раптом ми бачимо на стінах замку європейця, католицького патера, а князь каже йому: «Амен...».

А потім він таке влаштовує! І ставлення його до сусідніх князівств зовсім, скажемо одверто, не християнське!..

Марина Новікова: Отож! Значить, вийшло б якесь новопоганство...

Вадим Скуратівський: ...Або якийсь дивний феномен, який був би надзвичайно цікавий для прийдешніх дослідників; але навіть дослідників, побоююся, не залишилося б, якби він запанував. Це нагадувало би гранично наївне «християнство» кафрів... Але все ж для мене (хоча я й прихильник поступу) найприкріше відбулося наприкінці XVIII століття: декадентський сеанс європейської історії, де вона загубила все, що накопичувала протягом тисячоліття. Цю втрату, цю спробу замінити її на квазі-юдаїзм ми збуваємо досі. Нещодавно один прибулий до Києва угорець розповідав мені: в них є ентузіасми, котрі вираховують, якою мовою розмовляли в раю, — виявляється, все-таки угорською, — і Гомер теж був мадяром... І цим сміттям Європу засмічено останні два сторіччя.

Марина Новікова: Не будемо скочуватися до голої публіцистики, повернімося до культурології. У світовій історії були, як Ви краще за мене знаєте, два виняткових явища, два найбільших ексцеси. Я навіть не наважуюся назвати щось третє, що дорівнює їм за масштабом.

Один екссес — демократія. Інший — єдинобожжя. За статистикою, для явищ закономірних потрібні певні кількісні характеристики: регулярніше, частіше, вживаніше тощо. Отож: є світова історія. В ній кількісно переважали політеїстичні релігії. Може, навіть і не цілком теїстичні: анімістичні, тотемістичні, віра у пращурів, у магічну силу, в ілюзорну тканину буття «майю»... В усякому разі, не віра в єдиного Бога. Так само, статистично, у світовій історії були найрізноманітніші форми влади. Але такого дива, як демократія, у різних місцях та часах незалежно чомусь не спостерігалось. Причому обидва явища — за планетарним рахунком — виникли поруч: у зоні Середземномор'я.

Почнемо з демократії — вона для Вас ближча. Припустімо, Еллада, а за нею Рим, а за ним Європа (яка твердить, що вона — батьківщина демократії), а за Європою й усі інші цивілізації розвиваються, як їм належить статистично. Нема демократії — нема й нема. З давніми греками щось трапилося: була в них військово-дружинна, архаїчна демократія (її знають дуже багато регіонів)...

Вадим Скуратівський: Це все ж таки не демократія, а специфічна ієрархія.

Марина Новікова: ...Рівність «своїх», і вождь як перший серед рівних... Питання: що сталося би з демократією без єдинобожжя? І чи два це абсолютно різних явища, випадково виявлених на суміжних теренах?

Вадим Скуратівський: Європейське людство призабуло, що генетично є дві цілком різні демократії. Одна — грецька, явище великою мірою — суто юридичне. В римлян і зовсім з'являється так зване римське право: коли саме окреме існування юридично санкціоноване більшістю, — можливо, навіть доброзичливо. На порозі біжучого тисячоліття з'являється не просто інша демократія, а щось докорінно інакше: християнський персоналізм. Можливо, він навіть був «відповіддю» на цю середземноморську демократію, але на підставі — іншого слова не знайдеш — Божественної санкції. Головне: він з'явився; лірично кажучи, я здогадуюся, яким чином. Мандруючи Близьким Сходом, я потрапив до фортеці Мосад (архітектурна примха еллінізованого юдея). Досі вражають неймовірні мускульні зусилля людей, які її будували. І треба було з цього фізичного, загиблого та пропащого світу піти в інший бік — бік, який згодом і надасть ту саму персональну санкцію.

І грецька демократія, і християнський персоналізм оживають у Європі початку цього тисячоліття. Починається емансипація євро-

пейської людини, аж до кріпака включно. У Сицилії вже на початку XII століття селянин був значною мірою вільний. І триває цей процес в обох напрямках. Але після 1789 року Європа пішла, на жаль, у бік суто юридичний, і все це скінчилося (публіцистично кажучи) Монікою Левінськи. Ця так звана демократія дійсно нездатна, вона цілком беззахисна перед блискучою критикою видатних консерваторів: від Жозефа де Местра до Олександра Солженіцина. Очевидно, суспільний стан людини має визначатися лише тією, містичною санкцією. Суто західно-середземноморський варіант незмінно заводять нас у безвихідь.

Марина Новікова: А чому демократія по-західно-середземноморськи — неминуча безвихідь?

Вадим Скуратівський: Я можу навести тільки одне свідчення — саму історію XX століття. З одного боку, як казала мені онука Корнія Чуковського, «сьогодні у світі повсюдно розквітла демократія», а разом із тим і в самій «демократії», і на її афро-азійських околицях відбуваються речі насправді параноїдальні.

Марина Новікова: На це опоненти Вам можуть відповісти: між XII та XVII століттями в Європі та навколо Європи відбувалися речі не менш параноїдальні.

Вадим Скуратівський: У ті часи Європа хоча б намагалася їх подолати; зараз я не бачу доброї волі до подолання.

Марина Новікова: Що Ви звете «намаганням їх подолати»?

Вадим Скуратівський: Вибачте, я продовжу. У будь-який момент НАТО готове бомбардувати сербські позиції на Балканах, — що називається, приїхали!.. Скажімо ж, нарешті, чим скінчилася Французька революція: першою світовою війною, яка ще не закінчилася. І яку сучасна західна демократія хоче продовжити.

Марина Новікова: Але опоненти Вам можуть відповісти: містичний персоналізм (про який Ви з таким запалом казали), якщо його перевести у «горизонтальну», історико-соціологічну площину, з XII до XVII століть дав чимало прикрих прецедентів. У тій самій Італії, поки вона — через Данте — приходила, на Вашу думку, до чогось високого та універсального, міста-республіки різалися до повної втрати крові й не те що сумління, але залишків розуму. А вже як поводити себе ці «персоналістичні» республіки в нас Криму, у власних венеційсько-генуезьких колоніях, — історикам відомо.

Вадим Скуратівський: Вибачте, яким чином республіка може бути персоналістичною? Персона — це автономна людська особистість.

Марина Новікова: Ви маєте на увазі, що лише особистості потрапляють до сфери дії містичного персоналізму? Прихильник західної демократії заперечить; так само і я маю на увазі лише демократичну особистість, а не режими, не держустанови й не армійські штаби.

Вадим Скуратівський: Існує певна реальність: американська демократія, коли в офісі тамтешньої адвокати висить зображення коня, й та адвокати каже моїй пасербиці: я можу засудити навіть цього коня... Вони ж усі судяться між собою! На наших очах римське право встало там на вуха, людина принижує людину, і лише цілком юридично. Містична санкція демократії мала б усе це зупинити, але поки що таких голосів у системі сучасної демократії не чути. Щось починалося у вигляді неокатолицизму, соціал-християнських ініціатив ХІХ століття; щось відбувалося з Олександром Блоком чи Шарлем Пегі, які намагалися сполучити християнство та демократію, демократію та християнство. Пізніше похвалитися, здається, нема чим.

Замість післямови

Марина Новікова: Т.С.Еліотові належить афоризм: для декого історія — частина релігії, для інших релігія — частина історії. Можна подивитися на юдаїзм та християнство лише як на частину європейської історії — чи навіть політики. Виявляється мало чого закономірного й ще менше втішного. Чи не поглянути на проблему з іншої точки зору?

З чого починається юдаїзм? Для соціолога — з монотеїзму; для не-соціолога — з живої віри. Для соціолога у «ментальному» світі з'явився один Господар; для не-соціолога в реальній історії Бог та людина вперше зустрілися як особистості та вступили в особистий діалог. Бог не сказав Авраамові: «Хочеш-не хочеш, але ти вийдеш зі своєї землі й підеш у землю обітовану, — так хочу Я». Він сказав: «Вийди та піди». Авраам повірив та пішов. А міг не повірити й не піти... Навряд чи його сучасники досягнули цю подію у повному обсязі, та й ми понині навряд на це здатні. Проте вона одразу ж затвердила цілковито інший погляд на особистість, на народ, на історію, на свободу, на права, на універсалізм.

Бог Біблії не гвалтує історію. Надавши людині свободу одного разу, у Творенні, Він продовжує давати її в історії. Він — не інопланетяни з ТВ-серіалу: влазимо у земну цивілізацію й миттєво перелопачуємо її на свій копил. Авраам стає особистістю вже з одного того,

що Бог не перетворює його на робота й не дарує йому рай з панського плеча: це було б і несправедливо. А первородний гріх куди б подівся? Вільне самовідторгнення першолюдини від Бога?.. Президент Польщі Лех Валенса, звертаючись по допомогу до Заходу, повторював: не давайте нам рибу, дайте нам вудку. Біблійний Бог дає Авраамові (й через нього роду людському) вудку; вудити Він надає право й свободу людям.

Ось звідки починаються біблійна свобода, біблійні права, біблійна — особистісна — історія. Сергій Аверінцев дотепно зазначив: найбільше диво у Біблії — не море, яке розступається перед Мойсеєм та змикається перед військом фараона, а те, що Бог Всесвіту зробив справу малесенького народу своєю особистою справою. Але диво можна побачити й з іншого боку. Воно ще й у тому, що кожне рішення окремої особистості (духовне рішення, а вже потім і вчинок, що випливає з нього) віднині впливає на всесвітню історію.

Ви маєте рацію: без містичного персоналізму (додам: і без містичних гарантій свободи) жодна свобода й жодний персоналізм неможливі. Я б лише не пов'язувала те й інше з XII століттям й ще раз підкреслила би, що містичні гарантії виявилися набагато реальніші за «реалістичні». Дійсно: що ж це за права й що ж це за свобода, якщо їх можна відняти? Правила змінювалися: у Давніх Греції та Римі були одні, згодом інші; потім їх підредагували французькі енциклопедисти XVIII століття; згодом удруге підредагували ліберали та соціалісти століття XIX; потім доредагували режими століття XX, у боротьбі за права закресливши всі права й у битвах за свободу поховавши будь-яку свободу... Тоді й з'ясувалося, що все це — дорога, але гра. А чи було щось інше до гри?

Було. Навіть в античності — першопочатковій. (Досить зазирнути до «Словника індоєвропейських соціальних термінів» Бенвеніста.) Було право власне божественне: воно регулює весь світовий лад. Право родинне, родове, племінне: воно ґрунтується на звичаї, звичай — на волі богів, так що й тут первісними є божественні санкції. Нарешті, право, що визначає стосунки з чужими: воно ще далі відсувається від сфери божественного до сфери суспільного договору. Договір, зрозуміло, також підкріплювався клятвою перед обличчям богів; та все ж заповітна мрія новоєвропейця: все — на юридичній угоді, — для давніх людей була найостаннішою, найзмирненнішою формою права. Притому права для чужинця: *xenos*'а, «гостя», *hostis*'а. З чужим тому й потрібна угода, що на нього не поширюється любов, природна та родова прихильність.

Люди ранньої античності ще розуміють: якщо ніщо згори не гарантує тобі твоїх прав та свобод, то нема звідки їх і взяти. Що далі, тим більше включаються антропологічні фікції: принципи «розумного», «зручного», «взаємовигідного»; згодом «так бажає народ»; потім «так хочу я». На чому й закінчуються усі права й всі свободи, позаяк у «мене», навіть стосовно самого себе, нема біологічно ані прав, ані свобод. «Я» пов'язаний своїм тілом, своєю смертністю, своїми інстинктами, своєю генетикою, — чи до прав тут і чи до свобод? Недарма нині в «атлантичному» світі так розплодилися психоаналітики — фахівці з ремонту душі. Ремонтують, як відомо, підганяючи під правильну модель. А от хто її для всіх встановив, — це велике питання.

Знаєте, як я пояснюю студентам різницю між біблійними та «договірними» правами та свободами? Впродовж курсу фольклору ми йдемо за старовинним місяцесловом. Коли приходить день пам'яті мучениць Віри, Надії, Любові та матері їхньої Софії, я ставлю запитання: чому цю жахливу історію люди сторіччями не лише пам'ятали, а й брали за духовний взірець? Одна за одною гинуть малолітки (старшій — дванадцять) на очах у матері; її піддавати тортурам чи страчувати вже не потрібно — вона вмирає від побаченого. Причому вражає: саме ці три імені (всупереч традиції: грецькі, римські, давньоєврейські імена адаптувати у висхідній формі) було перекладено на слов'янську. Віра — яка вже тут віра? Надія — на що надія? Любов — де любов? І де Софія — мудрість, материнська мудрість?..

А це був урок спочатку Старого, згодом Нового Завіту: урок того, чого не можна відняти. Це ті права й та свобода, яких не в змозі відібрати ні імператор — з усім його військом, ні суд — з усіма його вироками, ані навіть кат — з усім його заплічним мистецтвом. Урок цей допоміг мільйонам пережити жахи історії, у тому числі — жахи Нової та Новітньої Європи. Інакше від неї не залишилося би нічого. Та й від решти світу на додачу.

Поганин, від ірокеза до германця, вмів зустрічати смерть: вона, одинична, для нього ще не була кінцем. Відчуття смерті як чорної діри прийшло разом з агностицизмом та атеїзмом. Але провістіть до старо-, до новозавітної людини повну загибель її роду й спитайте: що вона відчула? Вона відповіла б: «Я перетворююся на ніщо...». Віру, надію, любов, а також мудрість, які відають, що людина безсмертна не тому, що безсмертний її рід й навіть народ, — їх європейській історії дали два Завіти.

Після них в історії нема жодного місця позитивістському «поступу», який Вас увесь час приголомшує. Звичайно, нема також місця ні коливальній, ані циклічній, колобіжній поганській квазі-історії, бо особистості — не фази місяця й не пори року, вони неповторні. Менш очевидне інше. Мірча Еліаде писав: для поганина вічне повернення — найвище щастя; неповернення, «розпрямлений» колообіг — граничний жах. Але чому? Тому, що без перманентного повернення нема родового безсмертя. Тому треба вбивати, щоб роду не померти. Страшніше за те: треба жити, тільки щоб роду не померти. Й ще страшніше: навіть кохати треба, щоб роду не померти. Жодного іншого надпафосу ані у поганській еротиці, ані у поганських жорстокостях не було. Тільки «натуральна» природна логіка (що доводить, що й біологічна природа збочилася після гріхопадіння).

Які ж тоді можуть бути претензії до імператорів та рейхсфюрерів? Навіщо Ви їх заявляєте?.. А для того, що вже є два Завіти. Після них — вимоги інші. Ви обурюєтеся мертвими, як живими, — значить, вони для Вас безсмертні особистості — по-перше (всупереч агностицизму), й особисто продовжують впливати своїми колишніми рішеннями на сучасну історію — по-друге. Ви дуже містичні — реалістично містичні.

Окрема розмова — про народ. Безвідмовно влучно Ви визначили різницю між юдаїзмом і тим, що Ви назвали націоналізмом, а я б воліла назвати нацизмом. Для нацизму народ є богом; для юдаїзму Бог і є народ: народ є такою мірою, якою він народ у своєму Бозі. Отож: нацизм вбивав за тією ж новопоганською логікою. Народи також смертні. В «мого» народу можуть бути могутні вороги. Могуть бути утиснуті геополітичні умови: обмежений простір, горезвісне Lebensraum, — загроза існуванню; недостатня чисельність — загроза існуванню... Ну, природно, перефразовуючи М.Твена, чутки про те, що нацистські вожді жили в ім'я народу, сильно перебільшені. «Своїм» народом дуже легко розплачувалися. Але доктрина була така: обраний народ — «мій», але обраний він у тому сенсі, що всі інші мають загинути, потіснитися, підлягають стерилізації, мають жити в гірших умовах, потрапити до таборів, — зате їхньою ціною я спасу «мій» народ... І що ж цей — що вижив на чужих кістках — народ передасть у своє майбутнє? Заради чого йому жити? Відповідь: жити, аби не померти. Або вірніше: жити, щоб було кому ним правити.

Біблійна обраність — вимога, а не пільга; рука допомоги, а не руків'я меча. Все інше — новопоганство. А вже під яким прапором: чи імперським, чи хрестоносним, чи колонізаторським, чи «поряту-

А щодо збільшення у світі зла... Як не дивно, але й це наше відчуття — теж спадщина двох Завітів. Ви впевнені, що Ваш довгий мартиролог так би вразив Вашу уяву до й поза Біблією? У скандинавів епохи саг найобразливіше побажання чоловікові було: щоб ти помер на соломі! Тобто мирно, вдома. Тобто не був вбитий в бою. Але ж якщо норма — бути вбитим, значить, норма — бути вбивцею. А норми не жахаються, якою б вона не була. Нормально — здирати під час жертвоприношень шкіру з полонених живцем (як те практикувалося у давніх мезоамериканських державах), — так ніхто цього й не жахався. В англійській досі є два різних дієслова «вбивати»: to kill та to murder. Одне — вбивство у відкритій битві, рівного собі; інше — по-тайки, у спину, жінки, старого, дитини. Для давніх германців це не «два види» вбивства, а дві цілком різні речі: доблесть та підлота. Й це вже пізній етап на довгому шляху («поступі») поганського людства.

Бог Нового Завіту вперше постав перед людиною як внутрішня норма. Це було нечувано. Усі боги, усі духи поганства — не норма, а відхилення від неї. Іноді жахливе, інколи прекрасне, але відхилення завжди. Й раптом вбога, побита, позбавлена всього людина виявляється «нормальним Богом». Це був шок історії. Справедливо каже митрополит Антоній Сурозький: та в житті ніколи б сама людина не вигадала й не побажала собі такого Бога!

Прийшла нова норма. На її тлі людина по-новому побачила свою невідповідність, свою духовну ненормальність. (А зазирати в душу її також навчили спочатку Старий, згодом Новий Завіт, — без книги Йова та псалмів Давида неможливою була б християнська духовна література.) Гамлет у Шекспіра вигукує: я злий, гордий, мстивий!.. Не обговорюватимемо, чи перебільшує він. Важливо інше. Без двох Завітів людина би це в собі або сховала, або не відкрила взагалі.

Ви так мучитеся над історією (й всередині історії) тому, що священну історію хочете замінити історією прогресистською. А з поступом нічого не виходить; поступ — це суд нащадків над предками: ми прогресивніші, бо вони реакційніші. Чи так?.. Священна історія теж закінчується судом, але це суд зустрічі. Суд любові. Не зведення остаточних юридичних рахунків із земною історією (як думають, на жаль, багато з тих, хто зветь себе християнами), а зустріч усіх і з усім — бо що ж є Бог, як не все?.. Так чиї очі страшніше побачити: очі ворога? Очі прокурора? Чи очі людини, яка тебе любить, яка віддала тобі все, а ти її зрадив? А якщо ця людина — Боголюдина? Й усі люди, таким чином, — Боголюди?..

Тому земне громадянство мало турбувало й перших апостолів, і їхніх послідовників. Громадянство також можна відібрати. Любов — лише втратити. Любов не знає відчуження, не соромиться зла. Бо ж зло, врешті-решт, — це те, чого ми соромимося. А, соромлячися, впадаємо у відчай, за приказкою: назло батькові вуха відморожу. А-а, зла так багато?! — ну, так плюнемо в обличчя історії, скажемо, що вона безглузда, й тим самим ще збільшимо зло.

Любов двох Завітів — терплячий педагог. Звідси нове розуміння болі як любові.

В одній зі статей номера львівського журналу «І», присвяченого євреям та іудеям, є формула: християнство — це відчай іудаїзму. Зневірилися виконати Божий Завіт тут, на землі, — ось і перекинули свої надії у світ потойбічний. Як на мене, так це — аберація. Що таке рай? Поганство уявляло його собі низкою психофізично приємних властивостей: вічна молодість, веселощі, безтурботність, забуття всього поганого... І тому — байдужість до земної журби. Яким чином у райських мешканців, від Бога до святих, щось може боліти за тих, хто їх немов би й не вартий, — у цьому велика загадка й велика розгадка двох Завітів. Болить — тому що й грішних, нас, люблять.

У цьому сенсі християнство не утопічно, а саме реалістично. Первородний гріх бо, наскільки мені відомо, поширюється й на юдеїв? Прибульцям з Ізраїлю я ставлю запитання, яке давно мене мучить: як юдейські теологи осмислюють Шеол? Голокост? Катастрофу? Хто й чим винний юридично, — зрозуміло (хоча й не до кінця; мабуть, багато чого ми не з'ясуємо та не пояснимо ніколи). Але богословське: як же дозволено згори, щоб обраний народ втратив у цьому Шеолі — хто каже шість, хто каже сім — мільйонів людей?.. І ось тут, мені здається, не можна вилучити з юдаїзму поняття провини. Особливої провини — метафізичної. За ухилення від священної історії у бік історії «реальної», з «реальним» життєустроєм та нехай невеликим, але самоцінним благополуччям... Кому багато дано, з тих багато стягнеться. Інакше не зняти з Бога Тори звинувачення у канібалізмі — у пожиранні власних дітей. Не мені розмірковувати про цю провину, але без «теології провини» історія другої світової війни в координатах іудаїзму не прочитується. (Це підтверджують і матеріали про Сімону Вейль: вона забилася об цю саму уявну «позацерковність», «позабіблійність» страждань у новітній історії.)*

Наостанок — про універсалізм. Універсалізм може бути подвійний: універсалізм віри та універсалізм недовіри. Закон — це

вав ще митрополит Іларіон Київський). Не даремно ж на закони такі щедрі імперії та тоталітарні режими: чим менше вірять люди та вірять людям, тим більше треба законів.

Універсалізм віри досягається лише через особистість: окрему, неповторну. Шлях не швидкий, кожної секунди відкритий для зриву, для відступу назад. Ви от казали про відторгнення, ізоляцію як стрижень іудаїзму. А як міг Бог Авраама (не силуючи, знов-таки, історію) одразу запропонувати маленькому скотарському народові з міста Ур глобально-всесвітній універсалізм? Уроки ж людство, як діти, засвоювало поступово (якщо засвоювало).

Але і в Старому Завіті постає питання про універсальне та різнонаціональне. Пам'ятаєте притчу про Вавілонську башту? Як Бог надає народам (Ним же розсіяним за гординю), — і все ж надає «сарім». Кожному свій «сар»: певний таємничий засіб зв'язку по вертикалі. Абетку Морзе, аби можна було вистукати «SOS! Порятуй наші душі!» — туди, нагору. Коли в усіх народів свій «сар», значить, нема народу, безмовного перед Богом. Це і є вирішення проблеми національного-універсального у Старому Завіті.

Новий Завіт пішов ще далі. Він запропонував те, що дуже просто, дуже «наївно» висловить Серафим Саровський: набудь душевний мир, й тисячі навколо тебе порятуються... Те саме, лише набагато ускладненіше, сформулює європейська «мирська» культура у найвищих, найодухотворенніших своїх проявах. Тільки так може бути створений новий універсалізм віри та любові. Воїстину (за Андрієм Платоновим), «без мене народ неповний». Нема світового спасіння, світової гармонії без тебе особисто.

Розуміння цієї ідеї є єдина біблійна міра «поступу». Наскільки ми розуміємо й долаємо нашу недосконалість, зло всередині нас (нас, а не сусіди), настільки ми люди двох Завітів. І настільки ж ми — «прогресивні європейці».

* Про це див.: Сімона Вейль. Укорінення. Лист до клірика. — К.: Дух і Літера, 1998; Анна Шмаїнова-Великанова. Спроба прочитання Сімони Вейль навпаки, або прикладна негативна еклезіологія // Дух і Літера. — 1998. — №3—4. — С.360—369. (Прим. ред.).